

Маријана Љ. Марковић*

ЦИКЛУС ПАТРОНА У ЦРКВИ СВЕТОГ ЂОРЂА У АЈДАНОВЦУ**

САЖЕТАК: Циклус Светог Ђорђа насликан је у припрати ајдановачког храма и састоји се од петнаест сцена, од којих су поједине ретко сликане и у српској и у византијској уметности. Избор сцена које су укључене у циклус указује на то да је уметник као литерарни предложак користио неканонске текстове или њихове касније преписе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ајдановац, циклус Светог Ђорђа, припрата, сликарство друге половине XV века.

Католикон манастира Ајдановца саграђен је у мирном и шумовитом пределу на јужним обронцима Великог Јастрепца, између села Велика Плана, Горња Јошаница и Здравинџе. Скромно архитектонско здање састоји се од наоса са олтарском апсидом на истоку и припратом на западу пред којом је подигнут трем. Захваљујући Љубомиру Ковачевићу који је 1878. године прочитао и преписао, сада већ избледео, натпис исписан на западном зиду наоса, познато је да су радови на живописању цркве изведени 1492. године (КОВАЧЕВИЋ 1878: 272).¹ Храм Светог Ђорђа до сада није привлачио већу пажњу истраживача па му је стога посвећено свега неколико радова (ДЕЉАНИН 1981: 110–112; РАКОЦИЈА 1991: 143–149; ЂИНЂИЋ 2008; МАРКОВИЋ 2018: 357–366; 2021: 83–94). Бојана Дељанин је на почетку девете деценије XX века у кратком прилогу о цркви навела да је лепо очуван циклус патрона насликан у припрати храма, али не и о којим композицијама је реч (ДЕЉАНИН 1981: 111), а Сретен Петковић десетак година касније помиње само једну сцену (ПЕТКОВИЋ 1995: 226). Пошто представе из циклуса патрона до сада нису идентификоване, остало је непознато да се у оквиру занимљивог програма налазе неке од ретко сликаних сцена, на које би овом приликом ваљало скренути пажњу.

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности;
marijana.lj.markovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе*, који финансира Филозофски факултет Универзитета у Београду.

¹ Натпис касније објављује и Љубомир Стојановић (1982: 115–116).

Сл. 1. *Свети Ђорђе пред царем и Војници којљима шерају Ђорђа у шамницу, источни зид припрате*

Циклус патрона храма насликан је у припрати испод представе Сабор арханђела и састоји се од петнаест сцена, од којих су четири представљене на источном, пет на западном зиду, док су на јужном и северном насликане по три представе. Оне су раздвојене сликаном архитектуром, наизменично рађеном у две боје, као и композиционом поставком. Најбоље очуване сцене налазе се на источном и западном зиду, док је сликани слој на горњим деловима представа на северној и јужној страни свода углавном отпао.

На северном делу источног зида циклус отпочиње на устаљени начин – представом *Свети Ђорђе пред царем* (сл. 1). Главни учесници тог догађаја – светитељ и цар – истакнути су величином својих фигура, за разлику од два војника, од којих је један насликан иза владара, док је други иза Ђорђа. Светитељ има ореол, одевен је у белу тунику и црвени плашт, некада вероватно причвршћен фибулом на десном рамену. Његов плашт је декорисан белим тачкастим наносима у виду бисера који формирају цветиће, док једноставност беле тунике нарушава златна и бисерима опточена трака изнад чланака светог. Иконографија патрона храма у складу је са добро познатом вишевековном традицијом (МАРКОВИЋ 1995: 578; МЕДИЋ 2005: 401). Свети на глави има бисерни венац под којим се види таласаста смеђа коса која му заклања уши. По гестикалацији главних актера јасно је да је приказан тренутак када се великомученик противи убијању хришћана и јавно признаје своју веру (NOVAKOVIĆ 1876: 75; 1880: 150; KRUMVACHNER 1911: 127; ПОПОВИЋ 1973: 350; MARK-WEINER 1977: 115–119). Иако је већи део натписа оштећен, чини се да име цара није било ни исписано, па није познато

да ли се мисли на цара Дадијана или Диоклецијана.² Наиме, на основу старијих хагиографских текстова (понекад и њихових каснијих превода) светитеља је испитивао персијски владар Дадијан, док је у млађим верзијама ту улогу преузео римски цар Диоклецијан.³ Ипак је понекад долазило до грешке у препису, па су се имена оба владара појављивала у истом тексту (Крумваснер 1911: 127, 301).⁴ У Ајдановцу је цар насликан на трону са полукружним наслоном.⁵ Одевен је у дивитисион преко ког се види жути лорос, манијакис, потом периврахиони на мишицама и епиманике на зарукављу. Цар има смеђу таласасту косу, коју на темену покрива куполна круна. Стражар иза владара у десној руци држи бодеж у корицама. У позадини се назире сада већ избледела архитектура. Представом Светог Ђорђа пред царем готово увек почиње циклус (МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 116).⁶

Тиме што је показао непоколебљивост Христов следбеник је разгневио цара, који стога наређује војницима да га копљима отерају у тамницу (НОВАКОВИЋ 1880: 145; ДЕЛЕНАУЕ 1909: 57; ПОПОВИЋ 1973: 351). Управо је тај догађај насликан на наредној представи. Два војника, у левом делу сцене усмерила су оружје ка светом пред њима, док је иза њега насликана полукружна грађевина са кулом, односно тамница. У неколико верзија житија пише да се копље, које су војници користили приликом покушаја да убоду мученика, савило (НОВАКОВИЋ 1880: 151; КРУМВАСНЕР 1911: 162, 188, 208; МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 120–125). У ајдановачком храму врх копља једног војника није могуће уочити услед оштећења, док друго не додирује тело светог. Натпис изнад сцене је скоро у потпуности избледео, а преостала слова се не могу са сигурношћу рашчитати.

У наставку следи сцена *Светиої Ђорђа бију баџинама*. Мученик је приказан како лежи на боку на правоугаоној плочи, док изнад њега два младића замахују дугачким палицама. Свети преко бедара има перизому, док су му на леђима трагови мучења.⁷

² Примера ради, у Храму Светог Ђорђа у Кремиковцима (1493) такође није исписано име цара (ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА 1980: 84).

³ Ређе се помиње 7 или 72 краља, као и цареви савладари, који могу да учествују у том процесу (cf. ARNDT 1874: 49; НОВАКОВИЋ 1880: 130; МАТЗКЕ 1902: 481; ДЕЛЕНАУЕ 1909: 52; КРУМВАСНЕР 1911: 1, 3, 106, 110, 116, 127, 137–139, 162, etc.; „Живот св. Ђорђа.” 1968: 222; МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 1, 21–23, 108; ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА 1980: 74; ВАЛТЕР 1989: 349–350; СТОЈКОВА 2001: 606–616; ДЕТОРАКИ 2014: 67; СТОЈКОВА 2016: 32, 95, 112).

⁴ Имена оба владара могу се видети у пратећим натписима сцена у циклусу Светог Ђорђа у Дечанима (с. 1345) (cf. ПОПОВИЋ 1995: 458–459, 466; СТЕВАНОВИЋ 2012: 398). Занимљиво је да је у Цркви Светог Николе у Градишту, коју је живописао поп Страхиња 1619/1620. године, исписано име цара Деција изнад почетне сцене циклуса (СТЕВАНОВИЋ 2020: 279).

⁵ Ретки су примери представе цара који не седи на трону за време испитивања или осуде светог (МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 117, п. 3).

⁶ Од очуваних почетних сцена циклуса у српској уметности изузетак представља циклус у Цркви Светог Ђорђа у Речанима (с. 1370) који почиње разговором Светог Ђорђа са оцем Геронтијем (СТЕВАНОВИЋ 2012: 394–395).

⁷ По неким верзијама житија, након што је Ђорђе пред царем по други пут потврдио своју веру, цар наређује да га шибају 100 пута по леђима и 40 по трбуху (КРУМВАСНЕР 1911: 128, 139; ПОПОВИЋ 1995: 460).

У позадини се виде зидине. Када се испод тела светог слика плоча, она је обично једнобојна или мермерна, што потврђују и шаре које имитирају структуру тог материјала.⁸ Чини се да ајдановачком уметнику та идеја није била блиска, па је плочу украсио обликом који подсећа на издужену латицу, помоћу које је створио шару мрежасте структуре.⁹ Сцена *Светиої Ђорђа бију батинама* је ређе сликана у оквиру циклуса Светог Ђорђа у српској уметности (поред Ајдановца, сачувана је у још само три споменика српског сликарства), у односу на сцену *Светиої Ђорђа ѿуку волујским жилама* (која је сачувана у седам споменика и на три иконе) (сф. Ђурић 1961: 94, 131, Т. XLIII, CXVI; Тодић 1993: 76; Поповић 1995: 463; Петковић 2002: Pl. 57; Роровић 2003: 100, 102–104; Машнић 2012: 23; Пејић 2014: 89; Матић 2017: 454–455, 498–499). С друге стране, мучење волујским жилама није била честа сцена у византијским споменицима у којима је сликан циклус кападокијског ратника (MARK-WEINER 1977: 176).

Опште место у свим верзијама светитељевог житија – интиман тренутак молитве за време заточеништва, приказан је на најјужнијем делу источног зида у оквиру композиције *Светиої Ђорђе у тамници*. Христов следбеник је више пута након мучења враћан у тамницу у којој је ноћи проводио у молитви (ARNDT 1874: 51; NOVAKOVIĆ 1880: 151; KRUMVASSNER 1911: 112, 128, 131, etc.). Светитељ је насликан у централном делу тамнице док се изван ње, у другом плану, уочава погрсје једног војника који стражари са мачем у десној руци. Обраћајући се Богу, Свети Ђорђе је насликан у стојећем положају, са главом и рукама подигнутим нагоре. Уз горњу бордуру очуван је само почетни део натписа неразумљиве садржине.

На јужном делу припрате налазе се три сцене, које вернике подсећају на неке од мука којима је Свети Ђорђе био подвргнут пошто није желео да се одрекне хришћанства. Са горњих делова представа претежно је отпао сликани слој и стога је од натписа који су их пратили остало тек неколико слова. Прва у низу је једна од најчешће приказиваних сцена циклуса – *Мучење Светиої Ђорђа на ѿочку* (MARK-WEINER 1977: 145; ПРИВАЛОВА 1977: 120–121; WALTER 1989: 351; Роровић 2003: 96, п. 6). За разлику од других мучења, та композиција је заступљена у свим циклусима Светог Ђорђа у српском сликарству. Изузетак су можда Речани и Сопоћани, али се због расположивог простора намењеног циклусу може претпоставити да је та сцена била насликана у обе цркве на површинама зидова које су током времена остале без фресака (сф. Ђурић 1961: 94, XLIII; MARK-WEINER 1977: 40; Живковић 1984: 36; Тодић 1993: 76; Поповић 1995: 461; ШЕВО 1999: 82; Петковић 2002: Pl. 57; Роровић 2003: 98, 100–103,

⁸ Светитељ у Дечанима лежи на плочи, за разлику од Речана, у којима је насликан на поду. Занимљиво је да је свети у Ломници (1607/1608) насликан полусавијен у некој врсти сандука, а иза њега мучитељи замахују батинама (ПОПОВИЋ 1995: 459–460; СТЕВАНОВИЋ 2012: 399; МАРКОВИЋ, СТЕВАНОВИЋ 2018: 39; ШЕВО 1999: 83).

⁹ Таква шара је примећена на делима костурских радионица XV–XVI века и коришћена је за стварање илузије простора. Поред столова, стубова итд., њом је украшавана и окерна позадина (КУНЕВА 2012: 246–248, ил. 7–9. Сф. и Живковић 1986: 12–13, 17–18, 22–27, 30).

105; СТЕВАНОВИЋ 2012: 401–402; 2020: 284; МАШНИЋ 2012: 23; ПЕЈИЋ 2014: 88, 262; МАТИЋ 2017: 399, 454–455, 498–499).¹⁰

У средишњем делу ајдановачке композиције делимично се види точак закачен за вертикалну греду, док је испод њега, на постољу нанизано оружје предвиђено да искида тело мученика. У једној од очуваних верзија житија, такозваној Атинској народној књизи, описани су мачеви изнад, док су ножеви испод точка (КРУМВАСНЕР 1911: 111, 156), а у млађим модификацијама неколико текстова јавила се новост у виду греде причвршћене за земљу на којој је нанизано оружје.¹¹ У монументалној уметности то је био најчешћи иконографски образац.¹² Са сваке стране греде је по један мучитељ са канапом у руци. Лева фигура, боље очувана, насликана је у раскораку, а одевена је у црвену тунуку. Мучитељ држи канап, чији је горњи крај обмотан око точка и ручних зглобова мученика. Левом руком, ближом везаним шакама Светог Ђорђа, затеже конопцац, док му је у десној други крај канапа. Друга фигура је насликана на сличан начин, осим што је обема рукама на истом месту држала канап, којим су вероватно биле везане ноге светог. Тело великомученика се данас не може видети, а о његовом страдању сведоче црвене линије сачињене од капљица крви које се сливају са точка. У позадини су светлоплаве зидине, док је тло окерне боје.¹³ У два српска апокрифа из XIV века наводи се да мучењу на точку претходи боравак у тамници када се свети молио Богу (НОВАКОВИЋ 1876: 79–80; 1880: 152), што одговара и редоследу сцена у ајдановачкој припрати.

Након представе *Свештої Ђорђа на њочку* следи још једно мучење. Светитељ, опасан белом тканином, лежи на сивој плочи под којом гори ватра. Плоча је украшена на исти начин као у сцени батинања. На везаним рукама мученика, изнад којих су делимично очувана клешта, виде се трагови крви. Већи део лица и трупа светог није остао сачуван. Чини се да је иза Светог Ђорђа стајала фигура у чијим су рукама била клешта. У другом плану, издвојеним архитектуром, назире се фрагменти још једног мучитеља са капом на глави. Он замахује оружјем које наликује на батину ужарену на врху. У близини се могу видети остаци две батине, које су вероватно држала два мучитеља. Како међу њима не би било места за још једну представу светог, јасно је да су они морали бити усмерени ка великомученику везаном на плочи (сл. 2).¹⁴

¹⁰ У Добриловини (с. 1613) та је сцена сачувана у фрагментима, али се и даље јасно виде делови точка, постоље за оружје и фигура једног царевог слуге крај точка (на основу личне фото-документације), иако је Б. Поповић у раду о циклусу светог на подручју Пећке патријаршије не идентификује. Cf. и https://www.blagofund.org/Archives/Prizren/Ljeviska/Pictures/Interior/North_chapel_Chapel_of_St_George/PRIZREN_1_668A8988-2.html

¹¹ То је случај са грчко-грузијском обрадом текста Теодора Дафнопата и текстом Симеона Метафраста (КРУМВАСНЕР 1911: 175, 188).

¹² На најранијем сачуваном примеру те сцене, у Хлудовском псалтиру (IX век), оружје се налази само изнад точка, што је права реткост (МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 146–148; ВАЛТЕР 1989: 350, fig. 2).

¹³ Занимљиво је да су у Ломници у другом плану те сцене насликана још два мучитеља која батинају светитеља на точку, иако је поред насликана сцена *Свештої Ђорђа бију батинама* (ШЕВО 1999: 121).

¹⁴ Композициона поставка у којој мучитељи, издвојени архитектуром у другом плану, задају ударце светом смештеном у првом плану сцене позната је и из других споменика (cf. ШЕВО 1999: сл. XIII).

Сл. 2. Мучење Свештої Ђорђа, јужна страна свода

Иконографија те сцена највише личи на опис мучења у такозваном Атинском одломку народне књиге из 1546. године, по ком је мученик, постављен на решетку испод које је угаљ, ударан штаповима, а његове ране посипане врућим сирћетом и сољу (Крумваснер 1911: 156; cf. и Стојкова 2016: 112–113, 228). Иако врло ретка, та сцена је насликана на икони из Струге (трећа четвртина XIV века) и у цркви у Вороњецу (1496) (Ђурић 1961: 94, XLIII; Марк-Weiner 1977: 190–191).¹⁵ Ајдановачка представа

¹⁵ С тим да је и на икони и у Вороњецу насликан решеткасти кревет. С друге стране, на сцени из приправе Полошког манастира (1608/1609) мученик је насликан како везаних ногу лежи на плочи, док га мучитељи ударају каишевима (Николић-Новаковић 1994: 86). Темили Марк Винер наводи ту сцену

се разликује по томе што мученик не лежи на решеткастом кревету и што му ране наносе и ударцима и клештима.¹⁶

Бојени слој са наредне сцене је скоро у потпуности отпао са горњег дела, док су на преосталом већем фрагменту остаци три фигуре. У средишту је Свети Ђорђе одевен у перизому, што је уобичајено у сценама мучења (MARK-WEINER 1977: 175–176). Због положаја његове фигуре и руку које се не виде на доњем делу, може се претпоставити да су му оне биле везане изнад главе. Са обе стране светог стоји по једна особа, насликана у одежди једнакој оној коју носе фигуре у представи *Мучење Свештої Ђорђа на шочку*. Мучитељ са леве стране је боље очуван и тело му је окренуто ка посматрачу, док је глава вероватно некада гледала у светог, ка коме је усмерио оружје у рукама. Друга фигура је представљена на сличан начин, с тим да јој се више не виде шаке. Иако се не може са сигурношћу рећи какве су муке ту биле насликане, дршка у рукама леве фигуре упутила би на *Пробадање койљем*, *Мучење ѿвозденим кукама* или *Струјање мейалним ѿребенима*. Треба подсетити на то да су нека од тих мучења могла бити приказана у оквиру исте сцене, као нпр. у Цркви Светог Николе у Никољцу (осма деценија XVI века) (копље и гребена) или храму у Градишту (копље и куке) (ПЕЈИЋ 2014: 88–89, 262, сл. 71; СТЕВАНОВИЋ 2020: 283–284). Ипак у том случају је увек илустровано и више мучитеља. На основу поменутих представа у другим црквама, види се да копље увек има дужу дршку, док гребена с друге стране могу имати дршке различите величине, али су оне чешће краће (ТОДИЋ 1993: сл. 56; ПОПОВИЋ 1995: 462, etc.). Поред тога, мучитељи који држе гребена сликају се са рукама подигнутим у висини груди, што није случај у ајдановачкој цркви. У Цркви Светог Николе у Градишту у представи *Мучење ѿвозденим кукама* оруђе које користе мучитељи има дугачку дршку.¹⁷ Два царава службеника, у првом плану, који држе куке немају велики размак између руку јер је за њихово руковање, по свој прилици, потребна мања убодна сила него приликом пробадања копљем. У Ајдановцу због става и положаја руку један мучитељ вероватно држи копље. Оштећења на другој фигури не дозвољавају изношење претпоставки. На малом фрагменту уз горњу бордуру преостало је свега неколико слова из натписа.

Прва сцена на западном зиду је *Разјовор Свештої Ђорђа са царицом Александром* (сл. 3).¹⁸ По старијим верзијама житија и њиховим каснијим преписима, цар је

и у Цркви Св. Петке у округу Њемц у Румунији (крај XVI века), али нам више детаља о томе није познато (MARK-WEINER 1977: 68).

¹⁶ На икони из Струге кидање коже клештима је насликано као посебна сцена циклуса (ЂУРИЋ 1961: 94, XLIII).

¹⁷ Мучење кукама у храму у Градишту је једини сачувани пример те сцене у српској уметности. Ипак делује да један мучитељ, као у Никољцу, држи копље, а други гвоздену куку (врх оружја трећег мучитеља је прилично оштећен) [cf. СТЕВАНОВИЋ 2020: 283–284 (с тим да је у раду грешком поистовeњено мучење гребенима и кукама)].

¹⁸ Иако су се у зависности од верзије житија мењала имена царава, то није био случај са именом царице Александре (Александрије) (cf. НОВАКОВИЋ 1880: 130; МАТЗКЕ 1903: 113; KRUMBACHER 1911: 133, 164, 177, etc.).

Сл. 3. Разговор Свештој Ђорђа са царицом Александром и Мучење шестером,
западни зид припрате

наговарао Ђорђа да се ујутру поклони идолима, а вече пре тога проведе код царице у палати. Ђорђе пристаје да преноћи у царичиним одајама и целу ноћ пева псалме, које Александра чује. Она се потом заинтересује за њихово значење, разговара са Ђорђем о пророцима и до јутра се преобраћа у хришћанство. У канонским верзијама боравак светог у палати није био пожељан мотив, па се царица преобратила након што је видела да је Ђорђе остао неповређен после једног од многобројних мучења којима је био подвргнут (cf. ARNDT 1874: 62–63; NOVAKOVIĆ 1876: 87–88; 1880: 146, 153; WALLIS BUDGE 1888: 226–228; MATZKE 1902: 474, 482, 489; 1903: 123; KRUMVACHNER 1911: 114, 130, 141, 149, 157, 164, 188; Стојкова 2016: 123–126, 228–229, etc.).¹⁹ Живописци су се ипак ослањали на првобитну верзију житија па главне учеснике догађаја смештају у амбијент који представља царичину палату. Нешто слично чини и ајдановачки сликар, с тим да је Александру и Ђорђа раздвојио архитектонским кулисама. Царица Александра је насликана лево и са прозора се обраћа Светом Ђорђу. Лице јој је уоквирено белим велом, док је део фреске на ком се некада вероватно видела круна отпао. На себи има бисерима украшену хаљину и лорос пребачен преко леве руке. Светитељ, приказан у пуној фигури, седи пред прозором на ком је царица. У ајдановачком циклусу Свети Ђорђе је у овој сцени најраскошније одевен. На себи има црвени огртач и окерну тунику испуњену бисерима. Иза њега се види остатак грађевине у којој је царица.

¹⁹ У грчко-грузијској обради текста Теодора Дафнопата поред царице Александре се преобраћају и жене сенатора (KRUMVACHNER 1911: 175).

Представа *Преобраћање царице* је ретко сликана у млађој византијској уметности.²⁰ На подручју средњовековне српске државе нема познатих примера,²¹ за разлику од времена након обнове Пећке патријаршије.²² Временски, али не и иконографски, најближа ајдановачкој сцени јесте представа у Кремиковцима (1493).²³ У оквиру циклуса *Преобраћање царице* се обично слика након неколико сцена мучења, али постоје примери када је та сцена насликана на самом почетку или крају циклуса. Најчешће су царица и Ђорђе приказани како седе једно насупрот другом и разговарају, док се у позадини види свећа која гори, алудирајући на касне сате и ноћ проведenu у палати (MYSLIVEC 1933–1934: Т. II.2; Стојкова 2016: 109).

Наредна представа, *Мучење шестером*, ретко је укључивана у циклус Светог Ђорђа у средњовековној, али и у поствизантијској уметности.²⁴ У ајдановачком храму Свети Ђорђе је насликан у централном делу, одевен у белу тунику и црвени огртач. Глава му пада на десно раме, а поглед му је усмерен ка доле. Око њега су два младића са великом тестером у рукама, која се с једне стране ослања на десно раме мученика, док је с друге стране положена испод рамена.

Најчешће у неканонским верзијама житија Светог Ђорђа пише да му се, након што је био подвргнут многобројним мукама, Бог јавио у тамници рекавши да ће његово мучеништво трајати седам година. Да ће бити убијен четири пута и да ће када се то деси последњи пут, напoкон отићи у царство небеско [NOVAKOVIĆ 1876: 76; KRUMVASNER 1911: 112 (Атинска народна књига), 128–132 (Венецијанска народна књига), 148 (Бечки мешовити текст), 313 (Атински кодекс), etc.].²⁵ *Мучење шестером* је обично

²⁰ Најстарији познати пример потиче из XI века и северне капеле кијевске Свете Софије, док се у Византијском музеју у Атини чува житијна икона Светог Ђорђа из XIII века на којој постоји та сцена (MARK-WEINER 1977: 37, 78).

²¹ У Старом Нагоричину (1317/1318) Александра се појављује као сведок *Мучења у кречани*, потом на крају циклуса, у сцени *Осуде* када је већ јавно признала своју веру, и на десном допрозорнику, крај те представе. Пошто се циклус у Нагоричину ослања на верзију житија најближу тзв. *Нормалној верзији* у којој пише да је царица прихватила хришћанство пре *Мучења у кречани* и да је након тога видевши неповређеног светитеља само хвалила Господа, та сцена се не може сматрати и сценом *Преобраћања царице* (KRUMVASNER 1911: 163; ТОДИЋ 1993: 77, 113).

²² Након ајдановачке приправе та сцена је насликана на Чајничкој (1574) и Пећкој икони (четврта деценија XVII века), у Ломници и параклису Хиландарског пирга (1686): ШЕВО 1999: 82, 121; РОРОВИЋ 2003: 100–101, 103, 105–106, п. 34; МАТИЋ 2017: 399, 455 (у раду су грешком поистовећене царица и принцеза Александра).

²³ У Кремиковцима царица прилази светитељу који стоји у ограђеном простору попут тамнице (MARK-WEINER 1977: 62; ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА 1980: 85, сл. 51).

²⁴ Када је реч о старијој уметности, познати су примери из капеле 16 у Герему (XI век), са икона из XIV века – Новгородска икона и икона из Струге и Цркве Св. Ђорђа на Криту (1401) (MYSLIVEC 1933–1934: Т. II.1; ЂУРИЋ 1961: 94, Т. XLIII; MARK-WEINER 1977: 36, 57, 79–80, 192–197; JOLIVET-LÉVY 1991: 120–121), док је у млађој уметности сцена заступљена у три споменика: Вороњец (1496–1497), Сучава (1595) и Црква Св. Петке у округу Њемц у Румунији (крај XVI века) (MYSLIVEC 1933–1934: 329, 344, 370, Т. IX.2, X.3; MARK-WEINER 1977: 66, 68, 70; ION СЛОВАНУ 2010: 97, п. 588).

²⁵ У текстовима из XIV и XV века повећава се интересовање за сцене мучења описане у старијим рукописима (MARK-WEINER 1977: 254; ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА 1980: 74).

друга најављена смрт. Цар је наредио да се Ђорђе исече на два дела, да се остаци скувају у котлу и излију на земљу. Бог тада заповеда арханђелу да посмртне остатке скуп и потом оживљава мученика.²⁶

Пошто је *Мучење Светиој Ђорђа шестером* ретко приказивано у оквиру циклуса, сматра се да је иконографски образац преузет из рукописа и начина на који је сликано мучеништво пророка Исаије (MARK-WEINER 1977: 194–197, 254, 266).²⁷ У тим представама Свети Ђорђе је, попут Исаије, углавном одевен, за разлику од већине сцена мучења у којима на себи има само бело платно око бедара (MARK-WEINER 1977: 197, п. 12).²⁸ Најчешће је светитељ приказан како седи на правоугаоном постољу док га два мучитеља, ослоњена на то постоље, секу тестером. У Ајдановцу је мучитељ, насликан са десне стране светог, невешто представљен са подигнутом левом ногом.

На наредној сцени, одевен у перизому, Свети Ђорђе насликан је у лежећем положају на гвозденој решетки. На глави има мученички венац, а руке као да су му везане иза леђа. У позадини је тамница, која указује на то да се догађај дешава унутар ње. Занимљиво је то што у оквиру сцене нема ниједног мучитеља, као ни справа за мучење. Такође, решетка на којој свети лежи као да лебди у ваздуху, пошто под њом нема никаквог ослоња. У житију светитеља решетка се помиње када цар нареди да се Ђорђе веже за кревет и да му се у грло сипа олово (MARK-WEINER 1977: 187). Примера ради, на икони из Струге је насликано *Мучење распјољеним оловом* (свети лежи на леђима на плочи), а поред је *Мучење на ужареној гвозденој решетки* (светитељ лежи на стомаку док га мучитељи ударају по леђима).²⁹ Те две сцене највише подсећају на средишњу представу циклуса на јужном зиду ајдановачке припрате, као и ону са гвозденим решетком. Ипак, на основу лоше очуваног натписа и сведености сцене у којој нема посуде са оловом није у потпуности јасно да ли је уметник на уму имао приказ тог мучења.

На преосталом делу западног зида су још две композиције (сл. 4). Лево је Свети Ђорђе одевен у украшену окерну тунику преко које носи црвени огртач везан на десном рамену. Руке су му у ставу молитве, а на глави има бисерни венац. Поред њега је мали куполни храм квадратне основе представљен у другом плану. Разматрајући природу те представе, треба узети у обзир сцену *Обарање идола*. Она је врло често

²⁶ У другим рукописима мотиви који се јављају су врло слични, углавном се мења само име арханђела који извршава Божију вољу (cf. ARNDT 1874: 56–57; NOVAKOVIĆ 1876: 82; MATZKE 1902: 471; KRUMVASSNER 1911: 112, 128–132, 148, 313; STOJKOVA 2016: 119).

²⁷ О представама смрти старозаветног пророка и литерарним изворима: BERNHEIMER 1952: 19–34.

²⁸ С друге стране, у Сучави нпр. има само перизому и тело му је на стубу, што је преузето из других сцена мучења (MYSLIVEC 1933–1934: Т. Х–3). Ретки примери светог који је одевен приликом мучења су: *Исијање олова* [икона из Струге (Ђурић 1961: 94, Т. XLIII)], пробадање стопала светитеља ексерима [Старо (1317/1318) и Младо Нагоричино (крај XVI века) (СПАХИУ ЈАНЧЕВСКА 2021: 295, сл. 6а–6)] и мучење ужареним ципелама [Темска (1654) (РАДОВАНОВИЋ 2022: 152)].

²⁹ У припрати Ђурђевих ступова сачуван је фрагмент ужарене решетки на којој се још увек виде ноге мученика на основу којих се може закључити да је Ђорђе био насликан како лежи на леђима (с. 1282/1283). У Арбореу, цркви у Румунији (1541), Ђорђе је насликан како на стомаку лежи на решеткастом кревету, док два мушкарца држе кревет (cf. MARK-WEINER 1977: 40, 65; в. и ТОМЕКОВИЋ 1981: 34, 38).

Сл. 4. Сцене из циклуса Светог Ђорђа на северном делу западног зида припрате

била укључена у циклус светог (MARK-WEINER 1977: 227–230; WALTER 1989: 349), а грађевина са које падају идоли је неизоставан део поменуте представе и може бити насликана као хришћански храм. Примера ради, у тој сцени у Кремиковцима (1496) и Ломници (1607/1608) храм је врло сличан ономе који је насликан у Ајдановцу (ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА 1980: 73, 90, црт. 45; ШЕВО 1999: сл. 39; в. и MARK-WEINER 1977: 231–234). Поред тога, идентичан је и став светитеља, осим што у Ајдановцу Ђорђе не гледа у храм, већ преда се. Ипак, интегрални део те сцене – идоли који падају са храма – није насликан у ајдановачкој цркви. Како је на преосталој површини западног зида *Мучење у коџлу*, не постоји литерарна и иконографска оправданост да светитељ у молитвеном ставу буде усмерен ка тој сцени свог страдања. Може бити да је уметник из нама непознатих разлога изоставио идоле и грађевину ставио у други план. У прилог претпоставци да је реч о *Обарању идола* говоре слова из делимично очуваног натписа у ком се помиње реч „руши”.³⁰ Преостала представа из циклуса на западном зиду припрате *Мучење у коџлу* једноставно је решена – допојасна фигура светог, у ставу оранта, насликана је у посуди под којом гори ватра (MARK-WEINER 1977: 198–201).

Прелаз са свода на северни зид припрате красе три сцене из циклуса патрона. Оне су најмање очуване, посебно средишња представа са приказом *Усековања Свештог Ђорђа*. Сликани слој са исписаним натписима одавно је отпао, а данас се могу видети само доњи делови учесника тих представа. Прва сцена у низу је *Свешти Ђорђе оживљава Гликеријевој вола*. Догађај је представљен у екстеријеру – у другом плану

³⁰ На основу фотографије из фото-документације С. Петковића која се чува у библиотеци Одељења за историју уметности на Филозофском факултету у Београду.

сцене су поједностављено насликана брда обојена необичном ружичастом бојом, карактеристичном за многобројне ајдановачке представе. У првом плану су Гликерије и Ђорђе насликани у живом разговору окренути један ка другом. Лево је земљорадник Гликерије, чија је фигура у потпуности очувана. То је човек средњих година, смеђе кратке косе. На себи има окер тунику, беле панталоне и тамноцрвену обућу, а под левом мишицом му је дугачак штап. Испред њега лежи во бледо ружичасте боје, док је са десне стране Свети Ђорђе. Иако натпис није очуван, као ни горњи део фигуре светог, нема сумње да десна фигура припада управо њему. Светитељ је одевен као у првој сцени *Исцеливања ђед царем*. Поред тога, то је једно од честих чуда Светог Ђорђа које се слика на тај начин. По житију, Гликерије је дошао мученику у тамницу да га замоли да му оживи вола који је пао са брда и угинуо (cf. НОВАКОВИЋ 1880: 147, 159; КРУМВАСНЕР 1911: 131, 149, 163, 176 etc.; ПОПОВИЋ 1973: 357). У сликарству тај догађај се најчешће приказује у окружењу у ком се нашао во, а не у унутрашњости тамнице у којој су Гликерије и Ђорђе разговарали.³¹

Од представе *Усековање Светиој Ђорђа* данас се види већи део обезглављеног тела које пада. Мало даље је глава мученика на чијем се темену налази бисерни венац. Светитељ је одевен у исту тунику као у претходној сцени, али без огртача. Иза главе светог су ноге целата, а поред корице мача (МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 237–242). Чини се да је доњи део насликане позадине само продужетак оне на претходној сцени. Имајући у виду способност ајдановачког уметника да поједностави окружење у ком се догађај збио, то није необично с обзиром на то да је погубљење извршено у екстеријеру, ван зидина града (НОВАКОВИЋ 1876: 91). У највишем, левом делу сцене види се мали фрагмент, можда део тих зидина које су се некад виделе у позадини. По хронологији житија светог, на тај начин се завршио његов овоземаљски живот, па се *Усековање* неретко слика и као последња сцена из циклуса (МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 238, 250–251). Понекад је у оквиру циклуса последња сцена била *Сахрана Светиој Ђорђа*, али то није било тако често, посебно не у поствизантијској уметности.³² У млађој уметности су чешће на крају циклуса сликана чуда након смрти светог (МУСЛИВЕЦ 1933–1934: 337, 341–342; РІАТНИТСКУ 2000: 278, R-30).³³

Целу површину последње представе из циклуса заузима бели коњ на ком се види доњи део фигуре одевене у ратничку одору, док је остатак тела у потпуности уништен (сл. 5). Без сумње реч је о Светом Ђорђу.³⁴ Коњ је насликан у покрету, са подигнутим

³¹ Чини се да Мисливец исправно закључује да је таква иконографија исцељења вола развијена и негована у сликарству ради лакшег разумевања садржаја хагиографских текстова (МУСЛИВЕЦ 1933–1934: 332; МАРК-ВЕЈНЕР 1977: 212–219). Ређе се слика како Ђорђе и Гликерије разговарају у тамници, као што је случај у Вороњцу (МУСЛИВЕЦ 1933–1934: 340, 370, Т. X–1). У Цркви Светог Ђорђа у Рибници (крај XVI века) само је Ђорђе насликан у тамници, док је Гликерије на отвореном (РОРОВИЋ 2003: црт. 4; МРШОВИЋ 2012: 117, сл. 69). Исти је случај и са сценом у Храму Св. Николе у Градишту (СТЕВАНОВИЋ 2020: 288–289, сл. 7).

³² У српској уметности та сцена је, колико нам је познато, била насликана само у Старом Нагоричину (ТОДИЋ 1993: 77, 114).

³³ У српској уметности те сцене су насликане у средини циклуса у ексонартексу Кучевишта (средина XVII века) и на икони из Пећи (ЂУРИЋ 1961: 131, Т. СХVI; РОРОВИЋ 2003: 104; МАТИЋ 2017: 454–455).

³⁴ Прва позната представа светог у ратничкој опреми потиче из VI века (МАРКОВИЋ 1995: 578).

Сл. 5. Свети Ђорђе на коњу, северна страна свода

левим ногама. Тло на којем стоји је исто као и у претходне две сцене, док је позадина урађена окерном бојом у неколико трака. Близу тла белом је извучена линија некаких зидина. У такозваном летопису ајдановачког храма из 1960. године пише да су фреске изнад зоне стојећих фигура сасвим уништене и „сачувана је само фреска св. Георгије на коњу”.³⁵ Представе светог на коњу познате су још из X века и понекад су биле сликане и у зони стојећих фигура крај других светих ратника (Grotowski 2003: 27, 42).³⁶ У случају када је свети у циклусу сликан на коњу, обично је реч о сцени у којој пробада копљем змаја или спасава дечака из ропства (ср. Кирпичников 1878: 319–327; Лазарев 1953: 205; Walter 1989: 351; Марковић 1995: 577; Стојкова 2000: 109–125).³⁷ Како у ајдановачкој представи змај није био насликан, преостаје могућност да је реч

³⁵ Препис ајдановачког летописа чува се у документацији нишког Завода за заштиту споменика културе.

³⁶ Када се Свети Ђорђе слика на коњу, увек је одевен у ратничку опрему (Лазарев 1953: 200). О коњаничким фигурама светих и развоју тих представа: Iamanidzé 2016: et passim.

³⁷ Некада су те сцене сликане и ван циклуса, нпр. у Цркви Светог Крста на Кипру (1494) сцена са дечаком се налази у зони стојећих фигура (Stylianos, Stylianos 1997: 207, сл. 119). Поред тога, постоји неколико примера у којима су та чуда приказана заједно (Овчинникова 1976: 301–320, сл. 1–5; Паскалева-Кабадаиева 1980: 54–55).

о чуду у ком Свети Ђорђе спасава дечака. Из извора су познате три различите легенде о том чуду. У једној се помиње Свети Ђорђе који по дечака долази на белом коњу.³⁸ Подседлица коња је оивичена окерном траком, преко које се види мањи фрагмент, који би могао бити десно стопало дечака. У сцени *Спасовање дечака* његова фигура је обично много мања од фигуре светог, па не би било необично да тако мали фрагмент припада његовом стопалу. Поред тога, примећено је да је у времену османске надмоћи на некадашњим територијама Византијског царства поменуто постхумно чудо све чешће сликано. На то је вероватно утицала легенда по којој је Свети Ђорђе спасао хришћанско дете из муслиманског (бугарског) заточеништва (KRETZENVASCNER 1986: 181–196; GROTOWSKI 2003: 37).³⁹ Ипак, треба напоменути да се том приликом актери обично сликају како прелазе усталасано море или су окружени пејзажом, што није случај у Ајдановцу.⁴⁰ Једна од занимљивости у оквиру представе налази се испод доње вилице коња – узде су насликане у шаџи нечије десне руке. Та шака никако не би могла припадати фигури Светог Ђорђа због положаја у ком је насликана. На највећем броју познатих представа Светог Ђорђа на коњу пред њим су обично сегмент неба и Божија рука која га благосиља (понекад Христос/анђео у попрсју), али нико осим њега не држи узде (cf. MYSLIVEC 1933–1934: 319–320; SNATZIDAKIS 1994: figs. 3–7, 9; GROTOWSKI 2003: figs. 2, 4–5; VASSILAKI 2009: figs. 8.1, 8.3–8.12). Нажалост, услед оштећења горњег дела сцене, недостатка литерарних и иконографских узора тај детаљ тренутно није могуће објаснити.

Светом Ђорђу, као једном од најпоштованијих светих ратника, посвећен је велики број храмова те је стога његов циклус сачуван у многобројним споменицима. Распрострањеност култа младог кападокијског ратника подстакла је велики број аутора на истраживање многобројних неканонских и канонских верзија његовог житија и легенди, као и њихових мешавина и ликовних остварења заснованих на тим текстовима (НОВАКОВИЋ 1876: 38; КИРПИЧНИКОВ 1878: 286; KRUMVASCNER 1911; MYSLIVEC 1933–1934: 356; WALTER 1989: 348–350, etc.). Поред тога, примећено је да су сликари мотиве често узимали из неколико различитих литерарних предлога или већ постојећих сликаних циклуса, на шта је опет утицало интересовање наручилаца у одређеном историјском тренутку (MYSLIVEC 1933–1934: 356). Сцене из живота Светог Ђорђа насликане у ајдановачком циклусу такође указују на то да су преузете из различитих

³⁸ Из XII века потичу први познати примери те сцене (Грузија, Света земља, Кипар) (ПРИВАЛОВА 1977: 80, 91–92; GROTOWSKI 2003: 27–77, са старијом литературом; ДИМИТРОКАЛЛИС 2005: 367–372; ВОРМОУДАКИ 2017: 144–147). Т. Велманс у свом раду о коњаничкој фигури Светог Ђорђа са дечаком каже да се таква представа не јавља на Балкану пре XVI века (VELMANS 2009: 238, п. 40).

³⁹ Запажено је и да су у српској народној традицији присутне легенде о Светом Ђорђу који се, на коњу, јавља онима којима је помоћ потребна, као и онима који чувају успомену на њега. По свој прилици, то су преведене грчке легенде, које нису карактеристичне само за Светог Ђорђа већ и за Светог Димитрија (НОВАКОВИЋ 1880: 133–134).

⁴⁰ Сретен Петковић није сумњао да је у Ајдановцу насликано чудо са дечаком, иако је у време када је посетио цркву (1981. године) та сцена била у истом стању као и данас: на основу фото-документације из легата С. Петковића (ПЕТКОВИЋ 1995: 236; cf. и: РЕТКОВИЋ 1992: 520).

литерарних предложака. Ретко сликане композиције попут *Преобраћања царице, Мучења шестером* и мучења на кревету и решеткама указују и на то да је реч о представама које су биле изостављене у канонским верзијама житија, што даље значи да се идејни творац циклуса ослањао на старије текстове или њихове касније преписе. Осим *Преобраћања царице*, преостале ретко сликане сцене из ајдановачког циклуса Светог Ђорђа, у српској уметности постоје још само на његовој житијној икони из Струге, што може бити један од показатеља о пореклу уметника који је учествовао у осликавању цркве.

ЛИТЕРАТУРА

- ДЕЉАНИН, Бојана. „Манастир Ајдановац.” *Ток: часопис за књижевност, културу и друштвени живот* (DEJANIN, Bojana. „Manastir Ajdanovac.” *Tok: časopis za književnost, kulturu i društveni život Toplice*) 16–17 (1981): 110–112.
- ЂИНЂИЋ, Богољуб М. *Манастир Св. Великомученика Георгија – Ајдановац*. Ниш: Пунта (ЂИНЂИЋ, Bogoljub M. *Manastir Sv. Velikomučenika Georgija – Ajdanovac*. Niš: Punta), 2008.
- ЂУРИЋ, Војислав Ј. *Иконе из Југославије*. Београд: Научно дело (ЂУРИЋ, Vojislav J. *Ikone iz Jugoslavije*. Beograd: Naučno delo), 1961.
- ЖИВКОВИЋ, Бранислав. *Сокоћани: црпшежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЖИВКОВИЋ, Branislav. *Sopocani: crteži fresaka*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 1984.
- ЖИВКОВИЋ, Бранислав. *Појаново: црпшежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ЖИВКОВИЋ, Branislav. *Poganovo: crteži fresaka*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 1986.
- „Живот св. Ђорђа.” У: ПАВЛОВИЋ, Драгољуб, Радмила Маринковић (ур.). *Из наше књижевности феудалној доба*. Београд: Просвета („Život sv. Đorđa.” У: PAVLOVIĆ, Dragoljub, Radmila Marinković (ur.). *Iz naše književnosti feudalnog doba*. Beograd: Prosveta), 1968, 221–223.
- КИРПИЧНИКОВ, Александр И. „Святой Георгий и Егорий Храбрый I.” *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія* (КИРПИЧНИКОВ, Aleksandr I. „Sviātoī Georgii i Egorii Khrabryī I.” *Zhurnal" Ministerstva Narodnago Prosv"shcheniā*) (Декабрь. 1878): 268–327.
- КУНЕВА, Цвета. „Поствизантијските стенописи в църквата 'Св. Георги' в Колуша, Кюстендил.” *Патримониум.МК* (KUNEVA, Cveta. „Postvizantiiskite stenopisi v cŭrkvata 'Sv. Georgi' v Koluša, Kiŭstendil.” *Patrimonium.MK*) 5 (2012): 241–250.
- ЛАЗАРЕВ, Виктор Н. „Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве.” *Византийский Временник* (LAZAREV, Viktor N. „Novyī pamiatnik stankovoi zhivopisi XII v. i obraz Georgiiā-voina v vizantiiskom i drevnerusskom iskusstve.” *Vizantiiskii Vremennik*) VI (1953): 186–222.
- МАРКОВИЋ, Маријана Љ. „Представа Сабор арханђела у цркви Светог Ђорђа у Ајдановцу.” У: РАКОЦИЈА, Миша (ур.). *Ниш и Византија XVI*. Скупштина града Ниша – Просвета (МАРКОВИЋ, Marijana Lj. „Predstava Sabor arhandela u crkvi Svetog Đorđa u Ajdanovcu.” У: RAKOCIJA, Miša (ur.). *Niš i Vizantija XVI*. Skupština grada Niša – Prosveta), 2018, 357–366.

- МАРКОВИЋ, Маријана, Бојана Стевановић. *Црква Светиој Ђорђа у Речанима: цртежи и фотографски снимци архитектуре и живописа*. Београд: САНУ, Филозофски факултет Универзитета у Београду (MARKOVIĆ, Marijana, Bojana Stevanović. *Crkva Svetog Đorđa u Rečanima: crteži i fotografski snimci arhitekture i živopisa*. Beograd: SANU, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), 2018.
- МАРКОВИЋ, Маријана Љ. „Архитектура цркве Светог Ђорђа у манастиру Ајданавац и њене позније измене.” У: МАРКОВИЋ, Миодраг (ур.). *Креативности у временима криза: уметности средњеј века и модерној доба на централном Балкану*. Универзитет у Београду – Филозофски факултет (MARKOVIĆ, Marijana Lj. „Arhitektura crkve Svetog Đorđa u manastiru Ajdanovac i njene poznije izmene.” U: MARKOVIĆ, Miodrag (ur.). *Kreativnost u vremenima kriza: umetnost srednjeg veka i modernog doba na centralnom Balkanu*. Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet), 2021, 83–94.
- МАРКОВИЋ, Миодраг. „О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима.” У: Ђурић, Војислав Ј. (ур.). *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*. Београд: САНУ (MARKOVIĆ, Miodrag. „O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima.” U: ĐURIĆ, Vojislav J. (ur.). *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*. Beograd: SANU), 1995, 567–624.
- МАТИЋ, Миљана. *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*. Београд: Музеј Српске православне цркве (MATIĆ, Miljana. *Srpski ikonopis u doba obnovljene Pečke patrijaršije 1557–1690*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve), 2017.
- МАШИЊИЋ, Мирјана М. „Зидно сликарство цркве Св. Ђорђа Победоносца у Младом Нагоричину.” *Зборник Машиње српске за ликовне уметности* (MAŠNIĆ, Mirjana M. „Zidno slikarstvo crkve Sv. Đorđa Pobedonosca u Mladom Nagoričinu.” *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*) 40 (2012): 19–40.
- МЕДИЋ, Милорад. *Стари сликарски приручници III*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (MEĐIĆ, Milorad. *Stari slikarski priručnici III*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 2005.
- МРШОВИЋ, Милица. *Фреско сликарство цркве Светиој Ђорђа у Подгорици*. Београд: мастер рад, Филозофски факултет у Београду (MRŠOVIĆ, Milica. *Fresko slikarstvo crkve Svetog Đorđa u Podgorici*. Beograd: master rad, Filozofski fakultet u Beogradu), 2012.
- НИКОЛИЋ-НОВАКОВИЋ, Јасминка. „За циклусот на свети Ѓорѓи и зографот од припратата на Полошкиот манастир.” *Културно наследство* (NIKOLIĆ-NOVAKOVIĆ, Jasminka. „Za ciklusot na sveti Ćorgi i zografot od pripratata na Pološkiot manastir.” *Kulturno nasledstvo*) XVII–XVII (1994): 83–100.
- ОВЧИННИКОВА, Е. С. „Вновь открытый памятник станковой живописи из собрания Государственного исторического музея.” *Византийский Временник* (OVCHINNIKOVA, E. S. „Vnov' otkrytyj pamiatnik stankovoј zhivopisi iz sobraniiā Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeiā.” *Vizantiiskii Vremennik*) 37 (62) (1976): 301–320.
- ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА, Костадинка. *Црквата „Св. Георги” в Кремиковския манастир*. Софија: Български художник (PASKALEVA-KABADAIEVA, Kostadinka. *Ćirkvata „Sv. Georgi” v Kremikovskiiā manastir*. Sofiiā: Bŭlgarski hudozhnik), 1980.
- ПЕЈИЋ, Светлана. *Црква Светиој Николе у Николџу*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (PEJIĆ, Svetlana. *Crkva Svetog Nikole u Nikoljcu*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 2014.

- ПЕТКОВИЋ, Сретен. *Српска уметност у XVI и XVII веку*. Београд: Српска књижевна задруга (PETKOVIĆ, Sreten. *Srpska umetnost u XVI i XVII veku*. Beograd: Srpska književna zadruga), 1995.
- ПЕТКОВИЋ, Сретен. *Морача*. Морача: Манастир Морача (PETKOVIĆ, Sreten. *Morača*. Morača: Manastir Morača), 2002.
- ПОПОВИЋ, Бојан. „Програм живописа у капели Пећпала.” У: ЂУРИЋ, Војислав Ј. (ур.). *Зидно сликарство манасџира Дечана. Грађа и студије*. Београд: САНУ (POPOVIĆ, Bojan. „Program živopisa u kapeli Pećpala.” U: ĐURIĆ, Vojislav J. (ur.). *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*. Beograd: SANU), 1995, 451–469.
- ПОПОВИЋ, Јустин. *Житија светих за април*. Београд: Манастир Ђелије код Ваљева (POPOVIĆ, Justin. *Žitija svetih za april*. Beograd: Manastir Ćelije kod Valjeva), 1973.
- ПРИВАЛОВА, Екатерина Л. *Павниси*. Тбилиси: Мецниереба (PRIVALOVA, Ekaterina L. *Pavnisi*. Tbilisi: Mecniereba), 1977.
- РАДОВАНОВИЋ, Ана. *Зидно сликарство цркве Светиој Ђорђа у манасџиру Темска*. Београд: докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду (RADOVANOVIĆ, Ana. *Zidno slikarstvo crkve Svetog Đorđa u manastiru Temska*. Beograd: doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu), 2022.
- РАКОЦИЈА, Миша. „Прилог проучавању иконографије цркве Св. Ђорђа у Ајдановцу.” *Зборник Народној музеја у Нишу* (РАКОЦИЈА, Миша. „Prilog proučavanju ikonografije crkve Sv. Đorđa u Ajdanovcu.” *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu*) 6–7 (1991): 143–149.
- СПАХИЈУ ЈАНЧЕВСКА, Јехона. „Циклусот на патронот од црквата Св. Ѓорѓи Победоносец во Младо Нагоричане.” *Патримониум.МК* (СПАХИЈУ ЈАНЧЕВСКА, Jehona. „Ciklusot na patronot od crkvata Sv. Ćorgi Pobedonosец vo Mlado Nagoričane.” *Patrimonium.MK*) 19 (2021): 287–301.
- СТЕВАНОВИЋ, Бојана. „Циклус патрона у цркви Светог Ђорђа у Речанима.” У: РАКОЦИЈА, Миша (ур.). *Ниш и Византија Х*. Скупштина града Ниша – Просвета (STEVANOVIĆ, Bojana. „Ciklus patrona u crkvi Svetog Đorđa u Rečanima.” U: RAKOCIJA, Miša (ur.). *Niš i Vizantija X*. Skupština grada Niša – Prosveta), 2012, 393–403.
- СТЕВАНОВИЋ, Бојана. „Сцене из житија светог Ђорђа у манастиру Градишту.” У: МИТРОВИЋ, Катарина, Душан Медин (ур.). *Градиште – Манастир у Пашировићима*. Буљарица: Манастир Градиште (STEVANOVIĆ, Bojana. „Scene iz žitija svetog Đorđa u manastiru Gradištu.” U: MITROVIĆ, Katarina, Dušan Medin (ur.). *Gradište – Manastir u Paštrovićima*. Buljarica: Manastir Gradište), 2020, 277–302.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Стари српски записи и натписи I*. Београд: Народна библиотека Србије (STOJANOVIĆ, Ljubomir. *Stari srpski zapisi i natpisi I*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 1982.
- СТОЈКОВА, Ана. *Свети Георги Победоносец. Агиографски произведения в јужнославјанската средновековна традиција*. Софија: Изток–Запад (STOJKOVA, Ana. *Sveti Georgi Pobedonosец. Agiografski proizvedeniia v iūzhnoslaviānskata srednovеkovna tradiciia*. Sofiia: Iztok–Zapad), 2016.
- СТОЈКОВА, Ана. „Чудо Светог Георгија са змајем у Туманском апокрифном зборнику.” У: АЈДАЧИЋ, Дејан (ур.). *Чудо у словенским културама*. Нови Сад: Апис (STOJKOVA, Ana. „Ćudo Svetog Georgija sa zmaјem u Tumanskom apokrifnom zborniku.” U: AJDAĆIĆ, Dejan (ur.). *Ćudo u slovenskim kulturama*. Novi Sad: Apis), 2000, 109–125.
- ТОДИЋ, Бранислав. *Старо Нагоричино*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (TODIĆ, Branislav. *Staro Nagoričino*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 1993.

- ШЕВО, Љиљана. *Манасџир Ломница*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (ŠEVO, Ljiljana. *Manastir Lomnica*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture), 1999.
- ARNDT, Wilhelm. "Passio Sancti Georgii." *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig* 26 (1874): 43–70.
- BERNHEIMER, Richard. "The martyrdom of Isaiah." *The Art Bulletin* 34/1 (1952): 19–34.
- BORMPOUDAKI, Maria. "Figures of mounted warrior saints in medieval Crete. The representation of the equestrian Saint George 'Thalassoperatis' at Diavaide in Heraklion." *Zograf* 41 (2017): 143–156.
- CHATZIDAKIS, Nano. "Saint George on horseback 'in parade'. A fifteenth century icon in the Benaki museum." In: Μουσείο Μπενακη (éd. par). *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*. Αθήνα, 1994, 61–65.
- DELEHAYE, Hippolyte. *Les légendes grecques des saints militaires*. Paris: Librairie Alphonse Picard et fils, 1909.
- DETORAKI, Marina. "Greek Passions of the martyrs in Byzantium." In: ΕΦΘΥΜΙΑΔΙΣ, Stephanos (ed.). *The Ashgate research companion to Byzantine hagiography II*. Farnham: Ashgate, 2014, 61–101.
- DIMITROKALLIS, Georgios. "Saint Georges passant sur la Mer." *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 26 (2005): 367–372.
- GROTOWSKI, Piotr. "The legend of St. George saving a youth from captivity and its depiction in art." *Series Byzantina I* (2003): 27–77.
- IAMANIDZÉ, Nina. *Saints cavaliers. Culte et images en Géorgie aux IVe–XIe siècles*. Weisbaden: Reichert Verlag, 2016.
- ION CIOBANU, Constantin. "Programul iconografic al bisericii 'Sf. Gheorghe' a Mănăstirii Voroneț." In: ESANU, Andrei, Valentina Eșanu (ed.). *Mănăstirea Voroneț. Istorie, cultură, spiritualitate*. Chișinău: Pontos, 2010, 93–107.
- JOLIVET-LÉVY, Catherine. *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*. Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1991.
- KOVAČEVIĆ, Ljubomir. „Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka.” *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti* 10 (1878): 257–273.
- KRETZENBACHER, Leopold. "Sankt Georg mit dem Jüngling auf dem Streitross. Zur antitürkischen Volksdeutung eines mittelalterlichen Bildmotivs." *Münchener Zeitschrift für Balkankunde I* (1978): 181–196.
- KRUMBACHER, Karl. *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*. München: Franz, 1911.
- MARK-WEINER, Temily. *Narrative cycles of the life of St. George in byzantine art*. Ph. D. New York University, 1977.
- MATZKE, John E. "Contributions to the history of the legend of Saint George, with special reference to the sources of the French, German and Anglo-Saxon metrical versions I." *Publications of the modern language association of America* 17/4 (1902): 464–535.
- MATZKE, John E. "Contributions to the history of the legend of Saint George, with special reference to the sources of the French, German and Anglo-Saxon metrical versions II." *Publications of the modern language association of America* 18/1 (1903): 99–171.
- MYSLIVEC, Josef. "Svatý Jiří ve východokřesťanském umění." *Byzantinoslavica* V (1933–1934): 304–375.

- НОВАКОВИЋ, Stojan. „Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV. veka.” *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti* 8 (1876): 74–92.
- НОВАКОВИЋ, Stojan. „Legenda o sv. Gjurju u staroj srpsko-slovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi.” *Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti* 12 (1880): 129–163.
- РЕТКОВИЋ, Sreten. *Iconographic similarities and differences between Serbian and Greek painting from the middle of the fifteenth to the end of the seventeenth centuries*. Аθηνα, 1992.
- РΙΑТНИТСКИЙ, Yuri et al. (ed.). *Sinai, Byzantium, Russia: orthodox art from the sixth to the twentieth century*. London, 2000.
- РОПОВИЋ, Bojan. “The cycle of saint George in the territory of the Peć Patriarchate.” *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 34–35 (2003): 95–110.
- СТОЈКОВА, Ana. “An original Slavonic chant or how many kings tortured St. George.” In: ЈОВАНОВИЋ, Tomislav, Irina Špadijer (ed.). *Slovensko srednjovekovno nasleđe*. Beograd: Čigoja štampa, 2001, 605–616.
- STYLIANOU, Andreas, Judith A. Stylianou. *The painted churches of Cyprus*. Nicosia: A. G. Leventis Foundation, 1997.
- ТОМЕКОВИЋ, Svetlana. “Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse.” *Zograf* 12 (1981): 25–42.
- VASSILAKI, Maria. “An icon of St George on horseback killing the dragon by the Painter Angelos: a new acquisition in the Benaki museum.” In: VASSILAKI, Maria. *The painter Angelos and icon-painting in Venetian Crete*. Farnham: Ashgate, 2009, 153–167.
- VELMANS, Tania. “Une image rare de saint cavalier à Chypre et ses origines orientales.” *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 30 (2009): 233–240.
- WALLIS BUDGE, Ernest A. *The martyrdom and miracles of Saint George of Cappadocia*. London: D. Nutt, 1888.
- WALTER, Christopher. “The cycle of Saint George in the monastery of Dečani.” In: ĐURIĆ, Vojislav J. (ed.). *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka*. Beograd: SANU, 1989, 347–354.

Marijana Lj. Marković

THE CYCLE OF PATRON SAINT IN THE CHURCH OF SAINT GEORGE IN AJDANOVAC

Summary

The katholikon of Ajdanovac monastery was painted in 1492. The cycle of St. George, which consists of 15 scenes, is preserved in the narthex. Compositions from the cycle of the patron saint have not been identified until now, so it remains unknown if there are some of the rarely painted scenes in Serbian and Byzantine art among them. The best-preserved scenes are on the east and west walls, while the painted layer on the upper parts of the scenes on the north and south sides of the vault has mostly fallen off. The Interrogation is painted on the east wall of the narthex, as well as soldiers that drive St. George into the dungeon with spears, Beating of St. George with Clubs, and St. George in the Dungeon. On the south side of the vault, the first is one of the most frequently depicted scenes of the cycle – Martyrdom on the Wheel, followed by two more tortures.

In the central scene, the saint is lying on a slab under which there is fire. The saint is tortured with pincers and a weapon that resembles a club, red-hot at the top. In the last scene on the south side of the vault is probably the Martyrdom with the Spear. Rarely painted scenes from the cycle – Conversion of Empress Alexandra and Martyrdom with the Saw – are on the west wall. In the next scene, the saint is laid on an iron grid, and the last two on the west wall are the Destruction of the Idols and the Martyrdom in the Cauldron. On the north side of the vault, there are the Resurrection of the Ox, the Beheading of St. George, and St. George on Horseback. An interesting detail in the last composition is that the reins are held by a hand that does not belong to St. George. Unfortunately, due to the damage on the upper part of the scene and the lack of literary and iconographic models, that detail is not possible to explain at the moment. Scenes from the life of St. George painted in the Ajdanovac indicate that they were part of various literary sources. Rarely painted compositions like Conversion of Empress Alexandra, Martyrdom with the Saw, and Martyrdom on a Slab and an Iron Grid indicate that they are based on a non-canonical version of the life of St. George, which further means that the creator of the cycle in Ajdanovac relied on older texts or their later transcriptions.

Keywords: Ajdanovac, the cycle of St. George, narthex, painting of the second half of the 15th century.